

NEPO, «ΥΔΩΡ»

Οι χρήσεις του στην αρχαιότητα και τον πρώιμο ελληνικό Μεσαίωνα

Κώστας Ν. Μαντάς

Δρ Αρχαίας Ιστορίας, Πανεπιστήμιο του Μπρίστολ

Είναι κοινός τόπος ότι το νερό είναι βασικό στοιχείο τόσο για την επιβίωση του ανθρώπου όσο και για την ανάπτυξη του ανθρώπινου πολιτισμού. Δεν είναι τυχαίο ότι οι πρώτοι μεγάλοι πολιτισμοί στην ιστορία του ανθρώπου δημιουργήθηκαν σε πλούσια αρδευόμενες περιοχές, όπως η Αίγυπτος και η Μεσοποταμία. Το νερό είναι απαραίτητο για την ανάπτυξη της γεωργίας μεγάλης κλίμακας, ταυτόχρονα όμως, ο έλεγχος του πολύπλοκου αρδευτικού συστήματος επέβαλε τη δημιουργία ενός αιτολυταρχικού, γραφειοκρατικού συστήματος και τη δημιουργία αιταρχικών «υδραυλικών κοινωνιών». Στο παρόν άρθρο θα εξετάσουμε τις χρήσεις του νερού και τις κοινωνικές και πολιτισμικές τους προεκτάσεις στην ελληνορωμαϊκή αρχαιότητα και τον Μεσαίωνα.

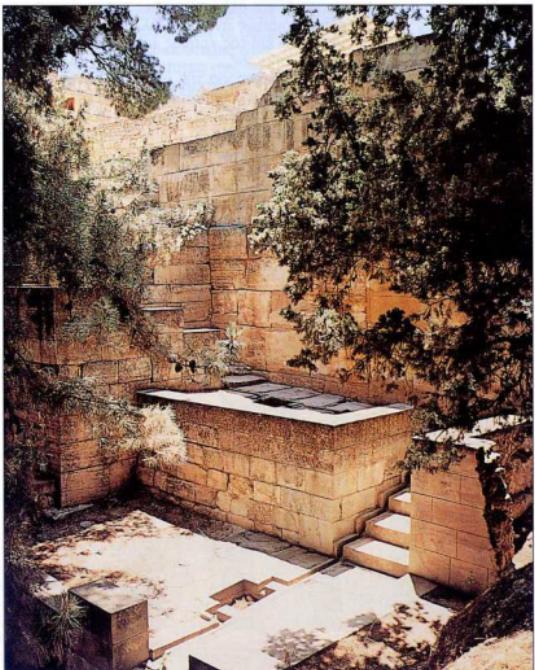
Ο βαθμός πολιτισμού μιας κοινωνίας εξαρτάται κατάρχων από το επίπεδο υγείας που απολαμβάνουν τα μέλη της. Πρώτα απ' όλα, κάθε οργανωμένη κοινωνική ομάδα πρέπει να έχεσφαλσει την ύδρευση της, δηλαδή την πρόσβαση των μελών της σε πόσιμο νερό. Απαραίτητη προϋπόθεση γι' αυτό είναι βεβαία η γνώση και η κατοχή τεχνολογίας. Ήδη από την προϊστορική περίοδο, τα αρχαιολογικά δεδομένα στον ελλαδικό χώρο φανερώνουν την ύπαρξη σημαντικών έργων υδραυλικής τεχνολογίας¹.

Ενα από τα κύρια χαρακτηριστικά του μινωικού πολιτισμού ήταν η επιπυγία του στα έργα ύδρευσης και αποχέτευσης². Οι αρχαιολόγοι εκφράζονται με ενθουσιασμό για την αποκαλούμενη την τουαλέτα «της βασιλίσσας», στο ανάκτορο της Κνωσού: «Από τα διαμερίσματα της βασιλίσσας, ο δάδρομος του ζωγραφισμένου πιθαριού οδηγεί σε τουαλέτα συνδεδεμένη με το αποχετευτικό σύστημα των λιθόγλιτσων λαξεύσιν οχετών των πτήλινων αγωνών. Η εγκατάσταση χρονολογείται από την Γαλαιοανακτορική περίοδο αποτελώντας το αρχαιότερο αποχετευτικό σύστημα στην Ευρώπη³ (αν και ορισμένοι εκρέζουν αμφιβολίες για το αν ήταν τόσο πρωθιμείης τεχνολογίας).

Η Αττική, παρά την έλλειψη σημαντικών υδάτων πάρων, εξεσφαλσει την ύδρευση της, ήδη από την αρχαϊκή εποχή, από τις πηγές στους πρόποδες της Ακρόπολης, από πηγάδια, και από το νερό του Ηριδανού και του Ιλισσού. Από τα τέλη του 6ου αιώνα π.Χ., έγιναν σημαντικά έργα ύδρευσης, όπως η κατασκευή της περίφημης «Ενεάκρουνης κρήνης», που βρισκόταν στην Αγορά της πόλης⁴.

Επί της τυραννίας του Πεισίστρατου, ιδρύθηκε το περίφημο «Πεισιστράτειο υδραγωγείο», του οποίου η κατασκευή θεωρήθηκε επιβεβλημένη,

1. Στην Κνωσό, στον ανατολικό προμαχώνα, οι αγωγοί για το νερό της βροχής οδηγούν σε φράστα όπου κατακόβεται η λάσπη.

λόγω της σημαντικής αύξησης του αθηναϊκού πληθυσμού⁵. Επίσης, ο γνωστός ολιγαρχικός πολιτικός και αντίπαλος του Περικλή, ο Κίμων, ανέμεσα στις ευεργεσίες που έκανε στην Αθήνα για να πρωτοβάθμισε τις πολιτικές φιλοδοξίες του ήταν και ο υδροδότης της Αγοράς και της Ακαδημίας⁶.

Μολονότι η απτική γη θεωρούνταν άνιδρη, ή, για την ακρίβεια, φτωχή σε εύκολα προσεγγίσιμους υδάτινους πορούς, η πόλη της Αθήνας δεν αντιμετώπισε στην αρχαιότητα οέντο πρόβλημα υδροδότησης, λόγω της τεχνογνωσίας των κατοικών της αλλά και της εξαιρετικής κρατικής οργάνωσής της πόλης.

Το αέματα του «επιμελητού των κρηνών» ήταν ιδιαίτερα σημαντικό. Ανάμεσα σε εκείνους που εκλέχθηκαν σε αυτό ήταν και ο Θεμιστοκλής.

Ακόμα και τον 40 αιώνα π.Χ., η Αθήνα εξακολουθούσε να τιμά τους πολίτες που έδειχναν ιδιαίτερο ζήλο στην επιμέλεια των υδρευτικών έργων της πόλης και των ιερών της. Ήταν, σε τιμητικό ψήφισμα του 322 π.Χ., η πόλη των Αθηνών τιμά τον Πυθέα Σωατίδημον, γιατί έδειξε ιδιαίτερη δραστηριότητα, ως «επόπτης τών κρηνών», στο ιερό του Αμφιφάρου, στον Θωρό. Φαινεται, όμως, πως οι πλούσιοι Αθηναίοι δεν ήταν πλέον τοσού πρόσθιμοι να αναλάβουν τα δαπανηρά δημόσια αξέματα, γι' αυτό και τα συγκεκριμένο κείμενο αναφέρει ότι οι τιμές που δόθηκαν στον Πυθέα (χρυσό στεφάνι) αποσκοπούσαν να παρακινήσουν και άλλους πολίτες να αναλάβουν το αξέμα: «ὅτις ἀν καὶ οἱ ἄλλοι οἱ αἵ τε χειροτονούμενοι ἐπὶ τάς κρήνας φιλοτιμῶνται ἔκαστοι εἰς τὸν δῆμον»⁷.

Οι δαπάνες για την ύδρευση των ιερών και για την κατασκευή υδρευτικών έργων περιλαμβάνονταν μεν στα ετήσια κονδύλια των πόλεων, αλλά από την ύστερη ελληνιστική εποχή, η επιβολή ολιγαρχικών καθεστώτων στον ελληνικό κόσμο και η ένδεια των πόλεων, οδήγησε στην ανάληψη και αυτών των έργων από ευεργέτες, είτε αυτοί ήταν απλοί ιδιώτες είτε βασιλεῖς και βασιλισσές των ελληνιστικών βασιλείων.

Έτσι, στην Τέω της Μικράς Ασίας ο βασιλιάς Αντίοχος και η βασίλισσα Λαοδίκη, ανάμεσα στις άλλες ευεργεσίες τους προς την πόλη, χρηματοδότησαν την κατασκευή και την επιμέλεια μιας κρήνης στην αγορά, με την εντολή να είναι «επώνυμη», της βασιλισσάς, επειδή, σύμφωνα με το ψήφισμα, η Λαοδίκη, «τά τε πρός τους θεούς εύεσθε[ας] διακείται καὶ τά πρός ἄνθρωπους εὐχαριστώς καὶ διὰ ταῦτα καὶ ἡλίων ἔχον ἐστὶν ἐκ τῆς τάυτης ἐπωνύμου κρήνης πάντας κατάρχεσθαι τιμῶντας τοὺς θεούς καὶ ἀγένευντας»⁸. Η κρήνη της βασιλισσάς κατασκευάστηκε για χρηματοποιείται το νερό της για τον εξαγωγισμό των ιερέων και των ιερεών πριν από τις θυσίες, καθώς και για την ύδρευση των λουτρών, για τις μέλλουσες νύφες.

Φυσικά, το νερό χρησίμευε όχι μόνο για τις καθημερινές ανάγκες του νοικοκυρίου αλλά και για το εξεγυεινόμενες χρήσεις, όπως τα λουτρά (βαλανεία), καθώς και για τη λειτουργία μηχανών (υδρόμιλοι), και αργότερα κατά τη ρωμαϊκή αυτοκρατορική περίοδο και για έργα διακοσμητικού, ως επί το πλείστον, χαρακτήρα (νυμφαία).

Ας δούμε, όμως, πώς η εξελίχθηκε ο θεσμός της υδροδότησης των πόλεων και των ιερών του ελληνικού κόσμου κατά την ύστερη ελληνιστική και ρωμαϊκή περίοδο.

Η κακή οικονομική κατάσταση των πόλεων οδήγησε στη χρηματοδότηση των ποι δαπανηρών έργων υποδομής τους από ιδιώτες, συχνά με την ευκαριά ανάληψης κάποιου αξέματος: π.χ., η Φίλη Απολωνίου, «πρώτη τών γυναικών», κατά την ανάληψη του αξέματος του στεφανήφρου, «ἀνέθηκε τὸ ἔγδοχον» (=δεξαμενή ύδατος), «καὶ τὰ ἐν τῇ πόλει υδραγώγια» (Πριηνή, Μικρά Ασία)⁹.

Στην Επιδαύρῳ, την ίδια περίοδο περίοδο, μια ανάνυνη πολίτης κατασκεύασε το «υδραγώγιον» και την «κρήνην και ὑπὲρ τού ἀνδρὸς Μηνοφίλου ἀρέτης ἔνεκν»¹⁰.

Κατά τη ρωμαϊκή αυτοκρατορική περίοδο, το φαινόμενο του ευεργετισμού κυριαρχεῖ απόλυτα. Πλούσιοι ιδιώτες δωρίζουν εκτάσεις γης ή

2. Η πηγή της Καλλιρρόης όπως απεικονίζεται σε μελανόμορφη υδρία. Βρετανικό Μουσείο.

επιτρέπουν τη διέλευση αγωγών ύδρευσης μέσα από τη γη τους και χρηματοδοτούν την κατασκευή των τελευταίων αλλά και των υδραγωγείων και των υδάτινων δεξαμενών. Επι, για παράδειγμα, στην πόλη της Αφροδισιάδος, στη Μικρά Ασία, κατά τη βασιλεία του Βεστασιανού (68-79 μ.Χ.), ο Άθραστος Απολλωνίου, ειρέας του Ήλιου και αρχιερέας του αυτοκράτορα, αφού αγόρασε κάποιες εκτάσεις γης, κατασκεύασε τα «ύγρεγχοδεῖαι καὶ τάν ἐν αὐτοῖς δεξαμενές», και μάζι με την κόρη του –και, πραγμάτως, κληρονόμο του Αμμία, τα αφιέρωσε στην πόλη¹¹. Επίσης, στην πόλη Βάλομπρα της Λυκίας (περί το 189-211 μ.Χ.), η Παυλεία Γη, κληρονόμος του Πολυδεύκη Θάνατα (πρέπει να ήταν η χήρη ή η κόρη του), χρηματοδότησε, σύμφωνα, κληρονόμο του Διαθήτη του, ένα «ύδρειον» (δεξαμενή ύδατος) και το αφιέρωσε στην πόλη¹².

Στη ρωμαϊκή Μακεδονία ανάλογες ευεργεσίες καταγράφονται σε επιγραφές της Θεσσαλονίκης και της πλούσιας σε υδάτινους πόρους Βέροιας. Στην πρώιμη αυτοκρατορική περίοδο (12 π.Χ.-14 μ.Χ.), μια κυρία ιταλικής καταγωγής, η Αβία Πόστολα, χρηματοδότησε την κατασκευή ενός ναού, λουτρών μιας δεξαμενής ύδατων και των εγκαταστάσεων γύρω από αυτήν¹³. Επίσης, ο Τ. Φλάβιος Μίκαλος, χιλιάρχος, αρχιερέυς, αγωνοθέτης και τυμψένος με τον τίτλο «ιεὸς Πολέων», χρηματοδότησε την κατασκευή υδραγωγείου στην Πέρινθο¹⁴.

Πολύ πιο καταποτικές για το πρόβλημα της ύδρευσης των πόλεων του ελληνικού χώρου κατά τη ρωμαϊκή εποχή καθώς και για το πλέγμα των κοινωνικών σχέσεων και της κοινωνικής ιεραρχίας, είναι δύο επιγραφές από τη Βέροια. Στην πρώτη, μια γυναικεία-μεγαλογαιοκτήμονας, η Αμμία Πειερίωνος, και οι εν ζωῇ γιοι της, που ανήκαν στην τοπική κοινωνική ελίτ, κατασκεύασαν ένα «υδραγώγιον» και ένα «έκτοχείον» προς τιμήν του αποθανόντος γιου και αδελφού Κλαυδίου Αέροπου (παραπτρόνιο ότι ο νεκρός είχε τη ρωμαϊκή πολιτεία, σε αντίθεση με τη μητέρα και τους αδελφούς του). Η Αμμία είχε επιτρέψει τη

διέλευση των υδραγωγών μέσα από τα κτήματά της¹⁵. Η περίπτωση της Αμμίας και των γιων της είναι χαρακτηριστική για την εξάρτηση των αστικών πληθυσμών από την τοπική ελίτ των μεγάλων γαιοκτημόνων σε θέματα πρωταρχικής σημασίας για την επιβιωσή τους, όπως η ύδρευση.

Στη δεύτερη επιγραφή, ένας ανώνυμος ευεργέτης καταγράφεται ως αποκαταστήσας τα ύδατα των συνοικιών της πόλης (τα «άμφοδα», δρός που εμφανίζεται και στην προαναφερθείσα επιγραφή από την Αφροδισιάδα), εκείνα της μαρμάρινης κρήνης καθώς και του «πολύκρητου» (πραφανίς μειας βρύσης με πολλούς κρουνούς)¹⁶.

Σε αντίθεση, όμως, με την Αμμία, που ας γναίκια δεν μπορούσε να επειμβει στις πολιτικές δομές της πόλης¹⁷, ο ανώνυμος Μακεδόνας ευεργέτης προχώρησε και στη δημιουργία κατάστασης κατανομής των δικαιούχων στην παροχή νερού – οι βουλευτές φάνεται ότι είχαν αυξημένα δικαιώματα στην χρήση του νερού. Παραπτώμε, δηλαδή, ότι υπάρχει μια αυστηρή κοινωνική ιεραρχία στο δικαίωμα χρηματοποίησης ενός τοσού χωτικού αγαθού στη Βέροια και δεν υπάρχει λόγος να αμφιβάλλουμε για την υπάρξη αναλόγης ιεραρχίας και στα άλλα αστικά κέντρα της μακεδονικής Ελλάδας.

Άλλωστε, ακόμα και σε περιοχές πολύ πιο άνυδρες, όπως τα νησιά των Κυκλαδών, οι πολύτιμοι υδάτινοι πόροι δεν μοιράζονται ισόποσα. Ακόμη και στη βυζαντινή περίοδο, καθώς και σε εκείνη της Τουρκοκρατίας, οι μεγάλοι γαιοκτήμονες, ό.χ., της Ανδρου, είχαν τα δικαιώματα χρήσης του νερού για περισσότερες ώρες την ημέρα απ' ότι οι μικροβιολογικήτες ήταν.

Πάντως, όπως μας πληροφορεί ο Π. Νιγδέλης, στο νησί της Ανδρου κατά τη ρωμαϊκή περίοδο δύο ψηφίσματα αναφέρονται στα αξιώματα του «έπιμελητού τῶν κρητῶν» και του «συνδίκου». Ο πρώτος, όπως και στην Αθήνα, ήταν επιφορτισμένος με το έργο της επιβλέψης του αποχετευτικού συστήματος της πόλης, ενώ ο δεύτερος με την τήρηση της τάξης στις δημόσιες κρήνες, όπου απαγορεύονταν το πλύσιμο και το λουσίσιμο, για λόγους υγεινής¹⁸. Το αξιώμα του επιμελητή άλλων υδάτινων πόρων απαντάται και στις πόλεις της Μικράς Ασίας: έτσι, κάποιος Αυρήλιος Μανδριανός Λογγείνος διετέλεσε βουλευτής, αρχιερεύς των Σεβαστών, θεωρός, αγωνοθέτης, αγορανόμος, αρχισιερώνης, ειρηνάρχης και, τέλος, «έπιμελητης τοῦ υδρείου», στην πόλη Σίδη της Παιμυλίας¹⁹.

Στην πόλη της Εφέσου δύο επιγραφές, που χρονολογούνται μεταξύ του 113-120 μ.Χ., αναφέρονται στα αυστηρά μέτρα που έλαβαν οι δύο «έπιμελητές ύδατος», ο Αιχμοκλής και ο Αντώνιος εναντίον των χωρικών, που καλλιεργώντας τα χωράφια τους με νερό που κατακρατούσαν από τους υδροσωλήγες, δημιουργούσαν προβλήματα στην αστική χρήση των υδάτινων πάρων²⁰.

Αναφέρονται και άλλοι ευεργέτες που κατασκεύασαν υδραγωγεία και δεξαμενές ύδατος, όπως ο Σεβήρος (αυτοκράτορας), που με τον «κάμπατόν» του έφερε το νερό των πηγών του Αίδισκου στην πόλη της Λαοδίκειας, στον Λύκο²¹. Ακόμη, ένας ανώνυμος ευεργέτης, που «τὸ ἔγδυχον ἐκ τῶν ίδιων ἐποίησε», στην ίδια πόλη, επι Δομιτιανού (81-96 μ.Χ.)²². Σε μια σπανιότατη περίπτωση, στην πόλη της Ανάζαρβου, ο δῆμος

Η πηγή της Καλλιρρόης που υδροδοτεί τον Ιλισό και την «εννεάκρουνο».

4. Διωρική κρήνη, Ιαλυσός
(Φιλέρημος Ρόδου).

αφιέρωσε στον αυτοκράτορα Δομιτιανό το «Σεβαστὸν ύδραγωγίον»²³. Στην Ἀνδρό, κάποιος Διογένης ανακάνισε με δικά του χρήματα μια δεξαμενή (piscina) (η επιγραφή του ήταν στα λατινικά)²⁴. Σε μια αχρονολόγητη επιγραφή από τη Μακεδονία κάποιος Φιλίππος Αλεξάνδρου καταγράφεται πως αφιερώνει σε κάποιο πόλη το «ύδραγωγίν»²⁵.

Στην Έφεσο, έγινε «εισαγωγή τοῦ Μαρβαντιανοῦ ύδατος» στην πόλη προς τιμὴν του αυτοκράτορα και της θεᾶς Αρτέμιδος²⁶. Επίσης, ο αστροφήρης και γραμματεὺς του δῆμου Τ. Φλένανδρος χρηματοδότησε «ύδρειο», πάλι στην Έφεσο²⁷. Η υδροδότηση όμως μιας τόσο μεγάλης πόλης, δύναται η Έφεσος, ήταν τόσο δαπανηρή, ώστε η χρηματοδότησή της χρειάζεται να γίνεται από την αυτοκράτορα. Έτσι ο Αύγουστος και ο διάδοχός του, Τιβέριος, χρηματοδότησαν την «εισαγωγὴ ύδατος» στην πόλη, με την επιμέλεια τοπικών αειμνηστούχων: «Άυτοκράτορα Καισαραῖς Σεβαστοῖς καὶ Τιβέριος Καισαρ, Σεβαστούιος, τὸ θρεσσοεικὸν ὑδωρ εἰσήγαγον»²⁸.

Αξίζει επίσης να αναφερθεί ότι ο «πολευκατομμυριούχος» του 2ου αιώνα μ.Χ., Ηρώδης ο Αττικός, και ο πατέρας του, την εποχή που ο Ηρώδης «ήρχε τῶν κατὰ τὴν Ἀσίαν ελευθέρων πόλεων», χρηματοδότησεν την θύεσην της Αλεξανδρείας Τρωάδας, της οποίας τα πηγάδια είχαν αρχοτευτεί και έβγαζαν λασπόνερο, καθώς και την κατασκευή λουτρών, για να μην χαθεί μια τόσο πολλά πόλη²⁹. Βέβαια το πιο γνωστό παράδειγμα υδροδοτικής ευεργεσίας ήταν η χρηματοδότηση της κατασκευής στην Αθήνα του λεγόμενου «Ἀδράνειου ύδραγωγειον» από τον αυτοκράτορα Αδριανό και το διάδοχό του Αντωνίνο Πλούτιο, τον 2ο αιώνα μ.Χ.³⁰.

Ευεργεσία, υδροδότηση και ονοματοθεσία

Συνχρά, η ανάμειξη μιας οικογένειας με την υδροδότηση της πόλης στην οποία κατοικούσε, ή όπου είχε την ιδιότητα του πολίτη, οδηγούσε όχι μόνο στην απονομή τιμητικών αξιώματων και πίλων αλλά και τιμητικών ονομάτων, που σχετίζονταν με το υγρό στοιχείο και τις θεότητες του.

Οι αρχαίοι Έλληνες και οι Ρωμαίοι, που υιοθέτησαν την ελληνική μυθολογία καθώς η δική τους ήταν πρωτόγονη και στοιχειώδης, πιστευαν ότι στα υδάτα των λιμνών, των ποταμών άλλα και των κρηνών κατοικούσαν οι Νύμφες, γι' αυτό και τα διακοσμητικά αρχιτεκτονικά στοιχεία των κρηνών, οι στοές και τα περιστύλια, που πλαισώνταν με αγάλματα, ονομάζονταν Νυμφαία.

Μέσα σε αυτά τα πλαισια καθώς και σε εκείνα την «αρχαίουσα» μόδας των αυτοκρατορικών ρχών, ο δήμος της Σιδίς, πόλης της Παριφύλαι, έδωσε με τιμητικό ψηφίσμα το όνομα «Πηγαΐσσε», ή, συμφωνα με μια άλλη εκδοχή, το όνομα «Πηγαίσσα» (δεδομένου ότι δεν ήταν αυτήθιστο να δίνουν αρσενικά ονόματα σε γυναικες, στην Κυρεινία Πάτρα, σύζυγο του τοπικού ευεργέτη Βρυωνιανού Λολλιανού (τέλη του 3ου αιώνα μ.Χ.).

Η πρώτη ονομασία δηλωνεί μια νύμφη του νερού, η δευτερη το μυθιστορικό άλογο του Βελλερεφόντη, το οποίο χύτησε την οπλή του και έκανε να ξεπτηδήσουν τα νερά δύο πηγών με το ίδιο όνομα: Ιπποκρήνη ή μπου κρήνη. Η μία βρισκόταν στον Ελικώνα, η άλλη στην Τροιζήνα, όπου σύμφωνα με τη μυθολογική παράδοση εξανήστηκε ο Ορέστης από το μίασμα της μητροκτονίας³¹. Και οι δύο εκδοχές ταιριάζουν από-

λυτα στην κυρια από τη Σίδη, καθώς, σύμφωνα με τη συνήθεια της πολης, θα πρέπει να συγχρηματοδότησε μάζι με τον άνδρα της την ύδρευση της πόλης³².

Σε μια επιτύμβια επιγραφή από τη Θεσσαλία, που τοποθετείται στον 3ο αιώνα μ.Χ., ο πατέρας της τιμώμενης νεκρής, ονομάζεται Πηγείος, προφανώς λόγω των ευεργειών του, που ιθιανότατα σχετίζονταν με έργα ύδρευσης³³.

Πάντως, δεν θα πρέπει να παραβλέψουμε ότι τιμητικοί τίτλοι, όπως «τιτανίας», «Νεύλος», «Οκεανός» (τον οποίο οι αρχαίοι Έλληνες φαντάζονταν ως ένα μεγάλο ποταμό που περιέβρεχε τον τότε γνωστό κόσμο), δεν δηνονταν σε ευεργέτες, είχαν συχνά αληγορική σημασία. Ο ευεργέτης παρομοιαζόταν με ποταμό λόγω της αστεριστής ευεργετικής του διάθεσης: ήταν στα Ονειροκρητικά του Αρτεμιδώρου του Δαλδιανού, όποιος ονειρεύεται ότι γίνεται ποταμός, θα γίνει ευεργέτης³⁴.

Υδρευση των ιερών

Κατά την ελληνιστική και ρωμαϊκή περίοδο, η ύδρευση των ιερών δεν γίνονταν πια με κρατικές δαπάνες αλλά με δαπάνες των ιερέων, των ιερεών και των συγγενών τους.

Επηρεάζες από το δάστικο στην αρχαιότητα ιερό του Απόλλωνα στα Δίδυμα, κοντά στη Μίλητο, επιβεβαιώνουν τα προαναφερθέντα: ο ίσων, η σύζυγη του Μηνησούντη και ο γιος τους Ιάσων κατασκεύασαν υδρεία, φρέατα και γενικά φρόντισαν για την υδροδότηση του ιερού προς τιμήν της Θεογένειδος, κόρης και αδελφής τους αντιστοιχια, που χρημάτισε υδρόφορος της θεάς Αρτέμιδος³⁵. Παρομοίως, πατέρας και γιος με το όνομα Αντίγονος χρηματοδότησαν την «εκ νέου ύδρευση του ιερού, κατά τη θητεία τους ως «πάτερδροι» του θεού Απόλλωνα»³⁶. Τέλος, η Αννία Ρήγυλλα, η άπυχη γυναίκα του Ηρώδου του Αττικού, σε αναθηματική επιγραφή του 2ου αιώνα μ.Χ., παρουσιάζεται ως αιφερώτρια του υδατος και τα τών περὶ του ύδατος, στην Ολυμπία, στον Δία, ως ιερέα της Δήμητρας (είχε αναλαβεῖ το αξέωμα της ιερείας της Δήμητρας Χαμόνης, της μόνης παντεμένης γυναικάς που είχε το δικαίωμα να παρακολουθεί τους ολυμπιακούς αγώνες)³⁷. Η Ρήγυλλα, όπως όλες οι ιερείες και οι ιερείς της ρωμαϊκής περιόδου, έπρεπε κατά την ιερατεία της να κάνει κάποιες ευεργεσίες στον ένδοκο κινό χώρο της Ολυμπίας, και επειδεξει να αφερεύσει ένα διακοσμητικό νυμφαίο και μια κρήνη (περί το 153 μ.Χ.).

Υδρομηχανές, υδραλέτες, υδρόμυλοι

O. C. Curwen, στο άρθρο του «The problem of early water-mills»³⁸, αναφέρεται σε δύο τύπους υδρόμυλου που ήταν σε χρήση κατά την αρχαιότητα: τον «ελληνικό», που ήταν πιο απλός στο μηχανισμό του και καταλλήλωτερος για το πιο έρημο κλίμα της Ανατολικής Μεσογείου, και τον «ρωμαϊκό», που σύμφωνα με τον Βιτρούβιο, τον ρωμαίο συγγραφέα περὶ αρχιτεκτονικής του 1ου αιώνα μ.Χ., σπάνια βρισκόταν σε χρήση την εποχή του³⁹.

Ο Curwen αναφέρει ότι ως το τέλος του 4ου αιώνα μ.Χ. δεν υπάρχουν πολλές αναφορές για νε-

ρόμυλους. Συμπεραίνει ότι υπεύθυνη γι' αυτήν την απροθυμία ευρείας χρησιμοποίησης της υδραυλικής τεχνολογίας ήταν η ιδεολογία της παγανιστικής κοινωνίας, η οποία προτιμούσε τη χρήση της δούλειας κτηνών και δούλων από την αξιοποίηση των δεδομένων της τεχνολογίας. Κάνει όμως και μια σωστή παραπτήση, ότι οι επιχειρήσεις που ως τότε χρησιμοποιούσαν τη μικρή δύναμη ανθρώπων και ζώων, αν υιοθετούσαν τη μεγάλη δύναμη την τεχνολογία, θα έπρεπε να μεταφερθούν σε νέες τοποθεσίες, όπου θα υπήρχε άφθονο τρεχουόμενο νερό, γεγονός που θα σημαίνει τη μεγάλη αύξηση των εξόδων των ιδιοκτητών τους. Στη συνέχεια, ο Curwen παραπέται στο οι νερόμυλοι άρχισαν να χρησιμοποιούνται ευρέως στη ρωμαϊκή αυτοκρατορία κατά τον 4ο και 5ο αιώνα μ.Χ., και αναφέρει περιπτώσεις όπως το μύλο που ανακαλύφθηκε κατά τις ανασκαφές της Αμερικανικής Αρχαιολογικής Σχολής στην Αγορά της Αθήνας, αλλά και την αναπαράσταση νερόμυλου ρυμαϊκού τύπου σε ψηφιδωτό που ανακαλύφθηκε στο Μεγάλο Παλάτι στο Βυζάντιο. Τέλος, φιλολογικές πηγές (Αυσόνιος, αναφέρονται στην υπάρξη νερόμυλων για το άλεσμα του καλαμποκιού αλλά και σε υδραυλικά πρίνια για την κοπή του μαρμάρου στη Γαλατία (περί το 370 μ.Χ.).

Ωστόσο, ο νερόμυλος «ελληνικού τύπου» απαντάται νωρίς στις πηγές. Η πρώτη αναφορά σε αυτόν γίνεται σε ένα απόσπασμα του έλληνα γεωγράφου Στράβωνα, που έζησε προς τα τέλη

5. Φρέαρ Ηρώδου Αττικού, Το Πειστοπέτρο υδραγωγείο.

του 1ου αιώνα π.Χ. Ο Στράβωνας, αναφέρομενος στα θαυμάσια πράγματα που υπήρχαν στο βασίλειο του Μιθριδάτη, βασιλιά του Πόντου, και τα οποία έχασε ύστερα από την ήττα του από τον ρωμαϊκό στρατηγό Πομπήιο το 65 π.Χ., κατονομάζει και έναν υδραλέτη, μια υδροκινούμενη αλεστική μπραντή⁴⁰.

Η επόμενη πληροφορία για τον ελληνικό νερόμυλο προσέρχεται από ένα επίγραμμα του Αντιπάτρου από τη Θεσσαλονίκη, συγχρονού του Βιτρούψιο. Σε αυτό ο ποιητής αναφέρεται στην ευτυχία που φέρνει στις δούλες που δουλεύουν στους χερδόμουλους των «οἰκιῶν», καθώς τώρα δεν χρειάζεται να στρίκνονται από τα χαράματα, με το λόγιμα του πετεινού, γιατί η Δῆμητρα απόθεσε το έργο τους στα χέρια των Νημαφόρων του νερού⁴¹.

Πρόκειται ούτως για μια σπάνια αναφορά στην απάλυνση του εξοντωτικού μόχου των δουλών από την τεχνολογία της εποχής.

Φαίνεται ότι δεν είχαν αλλάξει πολύ τα πράγματα από την ομηρική εποχή, τότε που οι δάσκαλοι που δύσμοιρες δούλες στο ανάκτορο του Οδυσσέα επέτρεψαν να δουλεύουν στο μόλις αλέθοντας «κριθράρι και σπάρι, να γενούν στα κόκκαλα μεδόνι λινάνθρωπων»⁴².

Ο Curius, στο σχολαισμό του επιγράμματος, παραπτεί ότι οι ανθρώποι που δέχονται τα συγχρητήρια του ποιητή δεν είναι ποιοι πλουτίζουν εκμεταλλεύμενοι εμπορικά τους μόλις αλλά οι δούλες που δουλεύουν για τα νοικοκυριά των αφεντικών τους, που πρέπει μάλλον να βρίσκονται σε αγροτικές περιοχές.

Νεότερα στοιχεία παρέχει μια επιγραφή από τη Βέροια, η οποία κάνει αναφορά σε «δρομομχανές», τις οποίες οι σχολιαστές της επιγραφής ερμηνεύουν ως «νερόμυλους αλεστικούς»⁴³. Τέλος, ο Πλίνιος (23-79 μ.Χ.) τον αναφέρει ως καινούρια μηχανήν⁴⁴.

Αντιπλημμυρικά έργα, αποχέτευση

Το νερό, ως ένα από τα στοιχεία της φύσης, δεν έχει μόνο ευεργετικές ιδιότητες αλλά και καταστροφικές. Οι δυνατές βροχές προκαλούν υπερχείλιση των ποταμών και των χειμάρρων, ενώ λίμνες και λιμνοθάλασσες δημιουργούν ένα ανθυγεινό περιβάλλον.

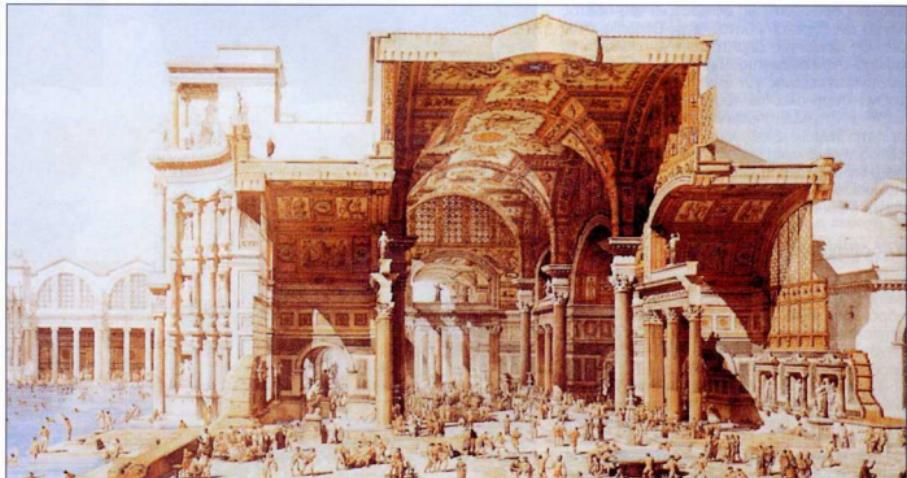
Η κατασκευή αντιπλημμυρικών και αποξηραντικών έργων ήταν φυσικά και στην αρχαιότητα εξαιρετικά δαπανηρή, γι' αυτό και οι ευεργέτες κυριάρχησαν και σε αυτόν τον τομέα.

Η πόλη της Κύζικου, στη βόρεια Μικρά Ασία, κοντά στον Εὔξεινο Πόντο, στις αρχές του 1ου αιώνα μ.Χ., αποκτά την προσωπική σφραγίδα της πρώην βασιλίσσας του Πόντου, Αντωνία Τρύφαινα. Άγνωστο για ποιον ακριβώς λόγο, η άλλοτε βασιλίσσα, ενταγμένη στο κύκλωμα των «υποτελών βασιλέων της Ρώμης» και στο πελατειακό σύστημα που ήταν η απόρροιά του, κατέφυγε στην Κύζικο, κατά τη βασιλεία του αυτοκράτορα Τιβέριου (14-37 μ.Χ.). Η πόλη, ύστερα από μια περίοδο πολεμικής προετοιμασίας, είχε κλείσει με επιχωματώσεις το λιμάνι της (προφανώς, για αμυντικούς λόγους).

Η Αντωνία Τρύφαινα, λεπτομορύνων ας ευεργέτειδα της πόλης, μάνη ή μαζί με τους γιους της, χρηματοδότησε την κατασκευή πολλών έργων, όπως εκείνων που ήταν απαραίτητα για την εκ νέου λειτουργία του λιμανιού, καθώς και για τη διάνοιξη καναλών στη λιμνοθάλασσα. Τις πληροφορίες αυτές μας τις δίνει συνοπτικά μια αναθηματική επιγραφή στη βάση ενός αγάλματος του Ποσειδώνα, που αφέρεσε η βασιλίσσα στο λιμάνι της πόλης, ως επιστέγασμα των οικοδομημάτων της έργων⁴⁵.

Στη Σιδηρή, τον 2ο αιώνα μ.Χ., ο Τούμης Νίνειτος «άρχιερεύς, γυμνασίαρχος, ἄρχων», τιμήθηκε από τη πόλη γιατί πέτυχε τη «Μέλανον ποτα-

6. Θέρμες του Διοκλητιανού στη Ρώμη (Σχέδιο E. Paulan, École Nationale Supérieure des Beaux-Arts).

μοῦ διάβασιν» (προφανώς κατασκευάζοντας μια γέφυρα)⁴⁶.

Ο μεγάλος τοπικός ευεργέτης Επαυλεινώνδας της Ακραφίας και ο αυτοκράτορας Αδριανός χρήματοδότησαν, τον 1ο και τον 2ο αιώνα μ.Χ. αντίστοιχα, αντιπλημμυρικά και αποεξηραντικά έργα στη λεκάνη της λίμνης της Κωπαΐδας⁴⁷.

Μια τελευταία ενδιαφέρουσα μαρτυρία καταγράφεται σε επιγραφή του 4ου/5ου αιώνα μ.Χ. Κάποιος Βιτιανός τιμάται από την πόλη της Μιλήτου, γιατί κατασκεύασε αντιπλημμυρικό κανάλι, για να «προστατεύει» την πόλη από τον κατκλυσμό των χειμωνιάτικων βροχών⁴⁸.

Βαλανεία, λουτρά

Στο παρὸν άρθρο δεν πρόκειται να ασχοληθούμε διεξοδικά με το θεμό των βαλανείων-λουτρών, αλλά με τα βαλανεία μόνο σε σχέση με τον ευεργετισμό⁴⁹.

Είναι γνωστό ότι για την αρχαία ελληνική αντίληψη το λουτρό και το γυμνάσιο αποτελούσαν απαραίτητα στοιχεία της δομῆς καθε οικισμού που ήθελε να αποκαλείται «πόλης»⁵⁰. Όμως, η κατασκευή και η λειτουργία ενός λουτρού ήταν μια εξαιρετικά δαπανηρή υπόθεση, καθώς το λουτρό προϋποθέτει την ύπαρξη υδραγωγείου για την παροχή των μεγάλων ποσοτήτων ύδατος που χρειαστούν, αλλά και μεγάλη ποσότητα «ύλης», δηλαδή ξελείας, απαραίτητης για τη θέρμανση του νερού. Έτσι, σε μια επιγραφή από τη Σικουνά του Σουίζου αιώνα μ.Χ., ο Σωαράκρατης Αρκαδίωνας, με επιμέλεια των κληρονόμων του, τον Ηρά και της Αφροδισείας, αφήσε 1.000 δραγμάρια στην πόλη, για να τοκίζονται επτήσια και να χρηματοδοτείται ο εφοδιασμός με ξυλεία των γυμνασίων της πόλης⁵¹.

Κατά τη ρωμαϊκή αυτοκρατορική εποχή το βαλανείο και το γυμνάσιο είχαν πάλι ταυτοίτερο ως χώροι όσο και ως οροί⁵². Ήδη, από την ελληνιστική εποχή, επιγραφικές μαρτυρίες καταγράφουν την ίδρυση κρηπίνων μέσα στα γυμνάσια, για να αντιμετωπίσουν οι αυξημένες ανάγκες σε νερό των αθλητών. Π.χ. σε επιγραφή από τα Μύλασα, αναφέρεται η ίδρυση μιας κρήπης που τριφορδίστει με νερό την παλαίστρα του γυμνασίου των νέων⁵³.

Ενώ παλαιότερα το δικαίωμα χρήσης των λουτρών φαινεται ότι ήταν ανδρικό προνόμιο, κατά την αυτοκρατορική εποχή, ο γυναικείος πληθυσμός γίνεται δεκτός στα νέου τύπου «γυμνασία-βαλανεία». Όπου υπήρχαν ευεργετήδες πρόδημοις για ευεργετήσιους τις ομόφυλες τους, κατασκευάζονταν «γυναικεία βαλανεία». Π.χ. μια ιέρεια της Δήμητρας, η Λουκία, Μύρουντος τιμήθηκε από το δήμο της πόλης της, γιατί κατασκευάστηκε με πολυτέλεια το γυναικείο βαλανείο⁵⁴. Η Κλαιδία Μήτροδώρα «κατασκεύασε λουτρά (βαλανείον) και αιθουσα λουτρού για τις γυναικες της Λιού»⁵⁵. Όπου αυτό δεν ήταν εφικτό, όπως στην κρητική πόλη των Αρκάδων, τα δημόσια λουτρά λειτουργούσαν με έρεχωριστο ωράριο για τους ανδρες και τις γυναικες⁵⁶.

Το βασικό σχέδιο του βαλανείου της αυτοκρατορικής εποχής το περιγράφει ο F. Yegul. Πρόκειται για ένα κυκλικό περιγράμμα που αρχίζει με το αρούρετέμ και ακολουθεί τη σειρά ζεστό, καυτό, κρύο, αντιστοιχώντας στις αιθουσές

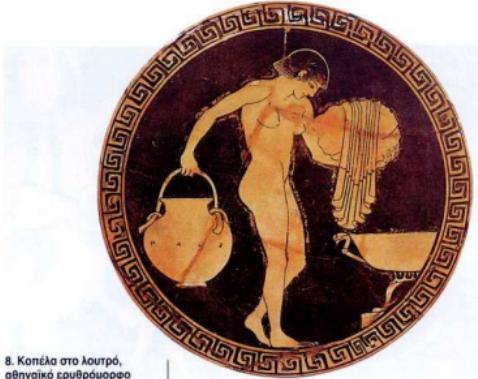
7. Το λουτρό. Η μαία πλένει τον νεογέννητο Χριστό.

terpidarium, caldarium, frigidarium, όπου η διαδικασία του λουτρού τελείωνε με μια βουτία σε παγωμένα νερά. Φυσικά, υπήρχαν πολλές παραλλαγές σε αυτό το σχέδιο: υπήρχαν αίθουσες για παιχνίδι, αν και συχνά γι' αυτόν το σκοπό υπήρχε μια ανοιχτή ή σκεπαστή αυλή, η palestra, στοχειό δανεικό από το παλιό ελληνικό γυμνάσιο⁵⁷.

Οι αιθουσές των λουτρών ήταν διακοσμημένες με ψηφιδωτά, που απεικόνιζαν θεότητες και νύμφες τόσο των γλυκών υδάτων όσο και της θάλασσας, σε μια προσπάθεια σύνδεσης της φυσικής και της τεχνητής «Φύσης» των λουτρών, διάμεσου της θρησκείας.

Η πολιτεία είχε κυριαρχήσει σε τέτοιο βαθμό κατά τον 3ο αιώνα μ.Χ., ώστε οι εσωτερικές οροφές των «άλειπτηρίων», όπως ονομάζονταν συνεκδοχικά τα λουτρά, να επικρισιώνονται: π.χ., η Φάλιβα Πλαλίτα και η Αντωνία Σαβίνα, «απτακές», δηλαδή μέλη της τάξης των υπάτων, χρηματοδότησαν μαζί με την πόλη την επιχρύσωση της οροφής του «άλειπτηρίου» στις Σάρδεις, περί το 211/212 μ.Χ.⁵⁸. Μια επιγραφή από την Αφροδισιάδα της Καρίας παρέχει πολύτιμες πληροφορίες για την προσθήτη ρωμαϊκών αρχιτεκτονικών στοιχείων στο ελληνικό βαλανείο: ο δήμος, με την άδεια του αυτοκρατορικού οίκου, κατασκεύασε με τα χρήματα της Ατταλίδος, κόρης του Μενεκράτη, ένα νέο βαλανείο, με «άτρειο», δηλαδή μια αυλή με κολόνες, με μια δεξαμενή νερού, κατά το ρωμαϊκό αρχιτεκτονικό ύφος⁵⁹.

Στην Ανδρό, ο Π. Νιγδέλης ταυτίζει το κτίριο που ανάθεσε στην πόλη κάποιος Πιθώνυμος Νικοκράτης με δημόσιο λουτρό, και υποθέτει ότι αυτή η ευεργεια στρέπεται να συνδεύτηκε από την κατασκευή υδραγωγείου, απαραίτητου σε ένα άνυδρο νησί⁶⁰.

8. Κοπέλα στο λουτρό.
αθηναϊκό ερυθρόμορφο
αγγείο. Βρυξέλλες.

Το επιγραφικό υλικό που καταγράφει την ίδρυση λουτρών ως ένδειξη ευεργειας, είτε από ιδιώτες είτε από αξιωματούχους, είναι τεράποντός.

Ενδεικτικά αναφέρουμε την αφίέρωση ενάς βαλανείου «έκ θεμελίων καὶ τὰ ἐν αὐτῷ ἔργα πάντα σὺν παντὶ τῷ κόσμῳ», από τον Ιεροκλή Εμφαντόν, «ἄρχιερέα, στεφανηφόρο, τρίς γυμνασίαρχο, υἱὸς πόλεως» και από τη γυναικα της, Αριστοκράτους, «ἄρχιερεα και στεφανηφόρο», σπήν πόλη Κέραμο⁶¹.

Στην ίδια πόλη, ένας άγνωστος ευεργέτης, που διέτελε σαγονάρος και γραμματεύς, ίδρυσε «τὸ κανόν βαλανείον»⁶². Στην πόλη της Ασσου, κοντά στον Πόντο, η λοιλία Αντιοχίη «βασιλεύσασα κατε τὰ πάτρια, πρώτη γυναικον, τὸ βαλανῶν καὶ τὰ ἐπόμενα τῶν βαλανῶν ἀνέθηκεν Ἀφροδεῖτη Ιουλίᾳ καὶ τῶι δῆμωι». Η ελληνίδα με ρωμαϊκή πολιτεία, έχοντας αναλάβει το επινυματικό της πόλης της, αφέρωντας ένα λουτρό και τα πρόσθετα οικοδομήματα στην Ιουλία Λιβία, τη γυναικα του αυτοκράτορα Αυγούστου, και στο δῆμο⁶³. Ιδιαίτερα ενδιαφέροντας παρουσιάζει το επιγραφή στην Τακίνα της Μικράς Ασίας, όπου ένα ζευγάρι, ο Τρύφων και η Αμμία, και η επιζήσασα κόρη τους, Βασιλώττη, παραχωρούν την προΐκη της νεκροίς κόρης και αδελφής τους αντίστοιχα, της Ιάδος, για να επισκευαστεί το βαλανείο της πόλης. Υπό τον όρο ότι και οι τρεις τους θα λουζούνται σε αυτό ισθιά, χωρίς να πληρώνουν για τη χρήση του (επί βασιλείας του Κομιδού)⁶⁴.

Εκατοντάδες παρόμοιες επιγραφές έχουν ανακαλυφθεί σε όλο τον ελληνικό κόσμο.

Συνέχιση των χρήσεων του νερού κατά την ύστερη αρχαιότητα

Με τον όρο «ύστερη αρχαιότητα», η αγγλοσαξονική σχολή της ιστοριογραφίας εννοεί τη χρονική περίοδο από τον 4ο αιώνα μ.Χ. θέλοντας να τονίσει τη συνέχεια πολλών θεσμών του παγανιστικού κόσμου στην εκχριστιανισμένη ρωμαϊκή αυτοκρατορία. Η εγχώρια ιστοριογραφία ονομάζει τη συγκεκριμένη περίοδο «τριών ψυχαντινή περίοδο».

Οι επιγραφικές πηγές για την ύστερη αρχαιότητα σπανίζουν, αλλά μάζι με τους εν αφρονία παπύρους, μάζι επιτρέπουν να σχηματίσουμε μια αμυδρή εικόνα του τότε κόσμου.

Σχετικά με το νερό και τις χρήσεις του, ελάχιστα πράγματα έχουν αλλάξει. Πλουσίοι πολίτες εξακολουθούν να κατασκευάζουν έργα υδρευσης, αν και ο αριθμός τους έχει μειωθεί σημαντικά. Σε επιγραφή του 311 μ.Χ., στους Δελφούς, ο «πιαθόρχητος έξηγητής και προστάτης διά βίου τῶν δαμιουργῶν», Λουκίος Γέλλιος Μηνογέντης, και μια ευπορη γυναικα ονόματι Αυρηλία Σωτία «τὸν ἀριθμὸν μυριάδων ἐκατὸν ἄπλων, ἐφ' ὧτε λούσαι τὰ βαλανεῖα»⁶⁵.

Έτσι, π.χ., τον 4ο αιώνα μ.Χ. στην Εφέσο, μια πλούσια χριστιανή κυρία ονόματι Σχολαστικία τιμήθηκε με ένα υπερμεγέθες άγαλμα, στη βάση του οποίου βρίσκεται επιγραφή που εξηγεί τους λόγους αυτής της τιμής: «Εδέψει αφειών το χρυσάφι τη για την ανοικοδόμηση των θερμών (ρωμαιικών λουτρών) της πόλης»⁶⁶.

Τον 5ο αιώνα μ.Χ., η πατρικία Παυλίνα, σύζυγος του παγανιστή Ισαύρου στρατηγού Ζήνωνα, που στην επιγραφή ονομάζεται «ἀρτηφίλος», δηλαδή φίλος του θεού του πολέμου των αρχαίων Ελλήνων, του Άρη, αναφέρεται ότι επισκεύασε το δάπτεδο ενός παιλού παγανιστικού οικοδομήματος, μαζί με ένα σύμπλεγμα γυμνασίου-λουτρού, στη Σελεύκεια Κίλκιας, περί το 450/51 μ.Χ.⁶⁷. Είναι εκπληκτικό το γεγονός ότι στα χρόνια της βασιλείας της φανατικής χριστιανής αυτοκρατορίας Πουλχείρας και του συζύγου της, Μαρκιανού, το έτος της σύγκλησης της Οικουμενικής Συνόδου της Χαλκηδόνας, η γυναικα ενός παγανιστη ανωτέρου στρατιωτικού ενεργεί άστος οι γυναικες πρόγονοι της, ως ευεργέτια του παιδιού, μη χριστιανού κοινωνικού κόδιμου.

Σε επιτυμβία επιγραφή της Αθήνας του 5ου/6ου αιώνα μ.Χ., αναγράφονται τα εξής: «+ Κοιμητήριον Ἀνδρέων υδραγωγού και ἀρχιτέκτονος τῶν ὑδάτων» – εδώ ο εκχριστιανισμός είναι πλέον γεγονός⁶⁸. Το ίδιο πνεύμα εκχριστιανισμού επικρατεί και σε μια κυπριακή επιγραφή (Λεμεσός) του δου αιώνα μ.Χ.: «+ Φωνή Κυρίου ἐπὶ τῶν ὑδάτων. Ἀντλήσατε πάντες μετ' εύφροσύνης»⁶⁹.

Σε έναν πάπιρο από την Οξύρυχο, το 554 μ.Χ., γίνεται αναφορά στην πατρικία Φαλβία Γαβριηλία που είχε αναλάβει το οικήματα του λογιστή, του προέδρου και του... πατέρα της πόλης, και στον Αυρήλιο Τιμόθεο τον «ὑδροπάροχο», δηλαδή τον υπευθυνό για την τροφοδοσία με νερό του δημόσιου λουτρού της πόλης, έναν αιώνα περίπου πριν από το τέλος του ελληνικού τρόπου ζωής στην Αίγυπτο, λόγω της αραβικής κατάκτησης⁷⁰.

Τέλος, ο γνωστός «εθνικός» ρήτορας του 4ου αιώνα μ.Χ. Λιβάνιος, στον πανηγυρικό που συνέθεσε για την πατρίδα του, την Αντιόχεια, δεν παραλείπεται να αναφερεί στο υγρό στοιχείο και στη θετική επίδραση του στην πόλη: «Το νερό δύναται διευεισεις μάνος στη μητέρα του. Δεν το γεννήσης δηλαδή η Δάφνη για τον απολαύσει η ίδια, παρά το αποκάλυψε μάνο, και μετά ολόκληρη η πόλη πήρε μεριδίο από τα τρεχούμενα νερά μέσα στο ίδιο τη σπίτη»⁷¹. Στη συνέχεια αναφέρεται στην ευκολία υδροδότησης της πόλης, μιας και οι αγωγοί του υδραγωγείου δεν χρειάζονται να διασχίσουν βουνά για να φτάσουν στην πόλη, αν και «σε μερικά σημεία μάλιστα, όπου μας ανάγκαζαν οι γκρεμοί να το κάνουμε, μεταφέραμε το νερό εναερίως, οδηγώντας το

πάνω σε γέφυρα⁷². Τέλος, αναφέρει ότι τα δημόσια λουτρά τροφοδοτούνταν από μέρος του ποταμού, χωρίς να υπάρχει φόρμα στερεψίας το νερό. Κάθε «φυλή», δηλαδή κάθε γειτονιά της πόλης, διέθετε τα ιδιωτικά λουτρά της; όσα απέτια υπήρχαν, υπήρχαν άλλες τόσες κρήνες (εδώ έχουμε κανούπια μάλλον με στοιχεία ηπτορικής υπερβολής). Η αρβονία του νερού περιόριζε τις ενδοαστικές έριδες και βοηθούσε τη βιοτεχνική ανάπτυξη – ο υδατινός πλούσιος της Αντίδησα ήταν μετατρέποντας ασφαλισμένους και σε οικονομικό πλούτο. Εκτός από τη χρήση του νερού για τις βιοτεχνικές αστικές αναγκές, ο λιβανίος μας πληροφορεί για τα οικονομικά οφέλη που απέρρεαν για την πόλη χάρη στη γεωγραφική της θέση, κοντά σε ποταμό και σε λίμνη. Οι πλούσιοι υδατινοί πόροι των γλυκών υδάτων προφορούνταν στην αγορά της πόλης με μεγάλες ποσοτήτες φωνών και διευκολύνουν τις εμπορικές μεταφορές: «Στην αρχή πλέουν σε ένα από τα τμήματα της λίμνης και στη συνέχεια ο ποταμός αντικαθιστά αυτά τα δύο τμήματα και υποδέχεται τη λιμναϊκή πομπή και μεταφέρει τα φορτία μέσα στην πόλη και μπροστά στην πόρτα του καθενός. Έτσι μπορούν ακόμη και οι γυναίκες και τα παιδιά να ξεφορτώνουν τα φορτία...»⁷³.

Ο λιβανίος, πάρα τις αναμενόμενες σε έναν ρητορικό λόγο υπερβολές, παρουσιάζει συνοπτικά τα πλεονεκτήματα μιας πόλης που ιδρύθηκε καντά σε υδατινούς πόρους.

Η περίπτωση της Αντίδησας δεν ήταν βέβαια μοναδική. Όπως αναφέρει ο E.J. Owens, το νέρο αποτελούσε απαραίτητη προϋπόθεση για την αστική ζωή, γι' αυτό πολλές πόλεις ίδρυνταν σε τοποθεσίες που ήταν κοντά σε πηγές, πηγάδια ή ποταμούς⁷⁴.

Σημειώσεις

- Βλ. Χ. Λάζος, Μηχανική και τεχνολογία στην Αρχαία Ελλάδα, Αθήνα 1993.
- Βλ. E.J. Owens, *The City in the Greek and Roman World*, London 1991, σ. 21.
- Στο ίδιο.
- Βλ. Κυπριακοπούλεια Πάπυρος-Λαρούς-Μητριάνικα, λ. «Αθήνα», σ. 304.
- Στο ίδιο.
- Βλ. Πλούτοχρος, Κίμων 13.7.
- Βλ. Δ. Κομιναρόπουλης - Αγ. Π. Ματθαίου, Αρχαίες ελληνικές γηγενείς, Αρχείο 1988, σ. 69-79.
- SEG (Supplementum Epigraphicum Graecum) XLJ (1991), num. 1003, 2ος επ. π.Χ.
- Inscriptions of Priene, Berlin 1906, num. 208, 1ος α. π.Χ.
- IG (Inscriptiones Graecae) IV, num. 875.
- J.M.R. Cormack, «Epigraphic Evidence for the Water-Supply of Aphrodisias», *The Annual of the British School at Athens* XLIX (1964), σ. 9-10.
- SEG XLJ (1991), num. 1356.
- Π. Νιγδέλης, «Η οικογένεια των ιεραλκών Auli Avii στη Θεσσαλονίκη», *Tekemta 1* (1996), σ. 48-63.
- J. Toulkoumakis, «Bilingue Weihinschriften der römischer Zeiten», *Tekemta 1* (1996), σ. 79-128.
- Α. Γουνταρόπουλου - Μ.Β. Χατζόπουλος, Επιγραφές της Κάτω Μακεδονίας, τ. 1, Αθήνα 1998, num. 40.
- Στο ίδιο.
- Στην κυριότερη Ελλάδα, οι γυναίκες δεν τιμούνταν με σεμώνια για τις ευεργετικές τις, σε αντίθεση με τη Μικρά Ασία και τη νησιά του Αιγαίου.
- Π. Νιγδέλης, Πολιτεία και κοινωνία των πόλεων των Κυκλαδών κατά την εποχή της ελληνιστικής και αυτοκρατορικής εποχής, Θεσσαλονίκη 1990, σ. 235.
- SEG XI (1991), τ. I, Bonn 1993, num. 3.2.1, σ. 195-196.
- SEG XXXI (1981), num. 953, 954.
- Die Inschriften von Laodikeia am Lykos, I, Bonn 1997, num. 11, σ. 45.
- Στο ίδιο, num. 12, σ. 47.

23. Die Inschriften von Anazarbos und Umgebung, Bonn 2000, num. 20.

24. Νιγδέλης, Πολιτεία..., ό.π., σ. 253-254.

25. SEG XLV (1995), num. 759.

26. Die Inschriften von Ephesos, II, Bonn 1979, num. 414.

27. Στο ίδιο, num. 435.

28. Στο ίδιο, num. 402.

29. Φλάβιος Φιλόστρατος, *Βίοι Σοφιστών* 2.1 (548).

30. Βλ. Γ. Σιζάνη, Αττική: μια οικολογική περιήγηση στο παρελθόν και το μέλλον, Αθήνα 1996, σ. 52. H. M. Boatwright αναφέρει ότι ο Αρρενός χρηματοδότησε την κατασκευή υδραγωγείων και νυμφαίων στην Αθήνα, την Κόρινθο, την Αλεξανδρεία Τριαδά, το Διορρόχο και την Αντιόχεια. *B. Hadrian and the Cities of the Roman Empire*, Princeton 2000, σ. 109.

31. Πλαύσιας 2.3.9

32. Βλ. C. Foss, «Byzantianus Lollianus of Side», ZPE (Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik) 26 (1977), σ. 161-171.

33. SEG XLV (1995), Φραρά.

34. Βλ. Π. Βενιά, Ο ελληνικός ευρετηριασμός, Αθήνα 1993, σ. 346, σημ. 219.

35. Didyma: Die Inschriften, Berlin 1950, num. 140, 327.

36. Στο ίδιο, num. 406.

37. IG, num. 610: J. Tobin, *Herodes Atticus and the City of Athens*, Amsterdam 1997, σ. 77.

38. *BVA* Antiquity XVIII (1944), σ. 130-146.

39. Στο ίδιο, σ. 132.

40. Στράβωνς 12.3.30.

41. Greek Anthology 9.418.

42. Οδύσσεια 108-109.

43. Γουναρόπουλος - Χατζόπουλος, ό.π., num. 7.

44. Βλ. Βερνάρδος, «Νερόμιλοι, νεροτρίβες, νεροπρώτα», *Istrosia* 359 (1998), σ. 46-49.

45. SEG XXIX (1979), num. 954 (χρον.: 37/38 μ.Χ.).

46. SEG XX (1964), num. 75.

47. S.E. Alcock, *Gracia Capita: The Landscapes of Roman Greece*, London 1999, σ. 80.

48. SEG XIX (1979), num. 1139, 1409-1405 αι. μ.Χ.

49. Στην αναλύση μελέτη του Βερνάρδου, βλ. το κλασικό έργο του R. Gouves, *Batheneutika. Recherches sur le bain dans l'antiquité grecque*, Paris 1962, καθώς και το βιβλίο του F. Yegul, *Baths and Bathing in Classical Antiquity*, New York 1992.

50. Πλαύσιας 10.4: 12.

51. Πλαύσιας 10.4: 12.

52. Βλ. Κ. Μαντάς, «Η μεταμόρφωση της κλασικής πόλης κατά την πρωινή εποχή», *Αρχαιολογία* 64 (1997), σ. 89-92.

53. Die Inschriften von Myra, num. 21.

54. Ath. Mitt. (1910), σ. 475.

55. Βλ. Δ. Σαράκη, «Η Χώρα στην αρχαιότητα», Αθήνα 1998, σ. 245 (περι τα μέσα του 1ου αι. μ.Χ.).

56. Βλ. Δ. Τουκουμάκης, *Ρωμαϊκή Κρήτη*, Ηράκλειο 1990, σ. 39.

57. F. Yegul, «The Roman Baths at Isthmia in their Mediterranean Context», στo T. E. Gregory (επμ.), *The Corinthia in the Roman Period*, Michigan 1994, σ. 95.

58. C.P. Jones, «Flavia Polluta and Manilius Fuscius», *Classical Philology* 33/34 (1989), σ. 136.

59. SEG XLV (1995), 2ος αι. μ.Χ.

60. Νιγδέλης, *Πολιτεία*, ό.π., σ. 288.

61. Die Inschriften von Keramos, Bonn 1986, num. 20.

62. Στο ίδιο, σημ. 26.

63. Die Inschriften von Assos, Bonn 1976, num. 16.

64. *Journal of Hellenistic Studies* 8 (1887), σ. 231.

65. SEG XII, 226.

66. Die Inschriften von Ephesos, ό.π., num. 453.

67. SEG XLII (1991), num. 1408.

68. SEG XXV (1985).

69. SEG XLV (1995), num. 1862.

70. *Papyri Oxyrhynchus*, num. 2780.

71. Αιγαίνων, Αιγαίνων, μιτρό. Αιφροδίτη Καμάρα, εκδ. Κατάρτη, Αθήνα 1999, σ. 243.

72. Στο ίδιο, 261.

73. Βλ. Owens, ό.π., σ. 158.

Water: Its Use in Antiquity and in the Early Greek Middle Ages

Kostas Mantas

The objective of the present article is to investigate the use of water during the Hellenistic and Roman period. Special attention and emphasis was given to the sufficient water supply of cities, sanctuaries, water mills, baths, as well as to the construction of flood controls and to the survival of the practices of water benefaction, in relation to the management of water resources during the Late antiquity.

Βιβλιογραφία

- ALCOCK S.E., *Gracia Capita: The Landscapes of Roman Greece*, London 1993.
 BEIN P., Ο ελληνικός ευρετηριασμός, Αθήνα 1993.
 BERNARDOS P., «Νερόμιλοι, νεροτρίβες, νεροπρώτα», *Istrosia* 359, σ. 49-49.
 BOYD C., *Hadrian and the Cities of the Roman Empire*, Princeton 2000.
 ΓΟΥΝΑΡΟΠΟΥΛΟΥ Λ. - ΧΑΤΖΟΠΟΥΛΟΣ Μ.Β., Επιγραφές της Κάτω Μακεδονίας, Αθήνα 1998, t. 1.
 CORMACK J.M.R., «Epigraphic Evidence for the Early Water-Mills», *Antiquity* XVIII (1944), σ. 130-146.
 FOSS C., «Byzantianus Lollianus of Side», ZPE 26 (1977), σ. 161-171.
 GREGORY T. (επμ.), *The Corinthia in the Roman Period*, Michigan 1994.
 JONES C.P., «Flavia Polluta and Manilius Fuscius», *Classical Philology* 33/34 (1989), σ. 124-138.
 KOUMANOUDIS S.N. - ΜΑΤΘΑΙΟΥ ΑΓΓ., Πράγματα ελληνικής περιόδου, Αθήνα 1993.
 ΛΑΖΟΣ Χ., *Μηχανοί και τεχνολογία στην Αρχαία Ελλάδα*, Αθήνα 1993.
 MANTAS K., «Η μεταμόρφωση της κλασικής πόλης κατά την πρωινή εποχή», *Αρχαιολογία* 64 (1997), σ. 89-92.
 ΝΙΤΣΕΝΗΣ Π., *Πολιτεία και κοινωνία των πόλεων των Κυκλαδών κατά την ελληνιστική και αυτοκρατορική εποχή*, Θεσσαλονίκη 1998.
 —, «Η οικογένεια των ιερακών Auli Αινί στη Θεσσαλονίκη», *Τεκμήρια* 1 (1995), σ. 48-63.
 OWENS E.J., *The City in the Greek and Roman World*, London 1991.
 ΖΑΡΙΔΗΣ Κ., *Η Χώρα στην αρχαιότητα*, Αθήνα 1998.
 ΣΙΚΙΔΗΣ Γ., Αιγαίνων: μια οικολογική περιήγηση στο παρελθόν και τα μέλλον, Αθήνα 1996.
 ΤΣΟΥΓΚΑΡΑΚΗΣ Δ., *Ρωμαϊκή Κρήτη*, Ηράκλειο 1990.